

Fröhlich Ida

„Rettegés”, „megrettenés” (*paḥad*) az ókori zsidó szövegekben

BEVEZETÉS Az embert sújtó csapások elleni védelemkérés, imák, könyörgések, ráolvasások markánsan képviselték az ókori kultúrák gyógyító hagyományát – számuk és terjedelmük felülmúlja a mai orvosi hagyománynak inkább megfelelő, gyógyító anyagok készítését tartalmazó receptekét. Számos szöveg hagyománya különböző formákban fennmaradt mai kultúránkban is. A csapások, amelyek ellen az ember védelmet kér, vegeesen listáznak természeti csapásokat és betegségeket, és lehetnek a közösséget sújtó veszedelmek – földrengés, árvíz, aszály, járvány (pestis vagy egyéb járványos betegség) – vagy egyéneket sújtó bajok. Utóbbiak listáján főleg betegségek és az emberi élettel kapcsolatos csapások szerepelnek, a hirtelen, idő előtti halál, erőszakos halál, láz, „lepra”, sorvadás, erőtlenség, depresszív tünetek, impotencia, vetélés. A fenti felsorolás még egy szerencsétlenséggel egészíthető ki, a temetetlenül maradt holtak jelentette veszéllyel. Ez a csapás az életben maradt közösségre nézve jelent óriási veszélyt, mivel a közhiedelem szerint a temetetlenül maradt halott lelke ártó szándékú kísértetté válik, és a halott korábbi közösségét veszélyezteti. Mind a betegségeket, mind az egyéb csapásokat valamilyen módon kezelni kellett, és helyreállítani a világot, illetve az egyén egészséges állapotának a rendjét. Ebben kiemelt szerepe lehetett azoknak a bajoknak, amelyek fizikailag talán nem jelentek meg a beteg testén, ám mentális vagy pszichés zavart váltottak ki nála. Természetesen a betegségek ókori meghatározásai nem azonosak a maiakkal és főként nem a mai orvosi nyelvben betegségeként megjelölt bajokkal. Az ókori leírások elsősorban tünetcsoportokat tartalmaznak, amelyek több különböző betegséghez is tartozhatnak. A leggyakoribb tünet a láz, amely előkelő helyet foglal el az ókori zsidó amulettek szövegeiben, gyakran négy-

öt szinonimával is megnevezve ezt a félelmetesnek tekintett tünetcsoportot, illetve lázzal járó betegséget. A másik gyakori tünetcsoport (fáradtság, erőtlenség, kedvetlenség, sírás) a pszichikai tünetek felsorolását tartalmazza, amelyeket akár a depresszió tüneteinek is tekinthetünk.¹ Tanulmányunkban e kifejezések szemantikai körét és kontextusát tekintjük át.

A RETTEGÉSEL ÖSSZEFÜGGŐ KIFEJEZÉSEK A ZSOLTÁROKBAN A Zsoltárok gyűjteményében olvasható könyörgések különösen gazdagok az egyént sújtó betegségek és bajok elleni védelemkérésben.² A 91. zsoltár három kör, a járványos betegségek (pestis), a fizikai sérülések, valamint „a madarász kelepcéje”-nek (*ph yqwš*) is nevezett „éjszakai rettegés” (*phd lylh*) köreivel foglalkozik. A 91. zsoltár ún. *ašrē*-zsoltár vagy más néven makarizmosz, „boldogmondások” listája. Az elnevezés alapja az ebbe a típusba sorolt zsoltárok szokásos bevezetője: „boldog, aki [...]” (*ašrē mī*) – és az ezt követő felsorolás, amely a 91. zsoltár esetében a „boldog”-nak mondott személy védettséget mondja ki különböző bajokkal, csapásokkal szemben. A „boldogság” tehát nem érzelmi állapotot, hanem a különféle bajokkal, csapásokkal szembeni különleges isteni védettséget jelenti. A védelem forrása és biztosítója a Magasságos Isten (a 91. zsoltár kezdete: „boldog, aki a Magasságos árnyékában lakik”). A zsoltár a védettséget különböző fizikai bajok, csapások ellen ígéri. Nem véletlen, hogy az Újszövetségben is ebben a kontextusban idézik, mégpedig abban a jelenetben, amelyben a Sátán megkísérti Jézust, hogy vesse le magát a jeruzsálemi Szentély párkányáról: „Most a szent városba vitte az ördög, és a templom párkányára állította. „Ha Isten Fia vagy – mondta –, vedd le magad, hiszen írva van: Paran-

1. A tüneteket első sorban az isteni igazságosságot kutató bölcsességirodalom művei sorolják fel – ilyenek pl. az egyiptomi Az életúnt beszélgetése lelkével (magyarul részlet a műből, l. Világirodalmi Antológia, 37.; angolul: A Dispute over suicide, in: ANET, 405–407) vagy a Hadd hódoljak a bölcsesség urának című mezopotámiai költemények (magyarul l. Rákos–Komoróczy, 203–214, angolul: *Ludlul Bēl Nēmeqi*, „I Will Praise the Lord of Wisdom”, in: ANET, 596–600). Az előbbiekhöz hasonló alapkérdést boncolgat a bibliai Jób könyve is, említve a csapásokkal sújtott főhős fizikai betegségét (gonosz fekély, Jób 2:7) is. Betegségének kilátástalansága és az őt korábban ért veszteségek, valamint barátai vádjai lelkileg is megtörik Jóbót: „Összetörtött immár énbennem a lélek, és miattam gyűlték egybe a sírásók” (Jób 17:1). Lelki betegségét fizikai tünetek, sorvadás kísérik: „Szemem homályossá vált bánatomban, tagjaim sorvadnak, mint árnyék, olyanok” (Jób 17:7).
2. A zsoltáriró gyakran festi helyzetét olyanoknak, mint akit őt felfalni készülő vadállatok vesznek körül, l. Zsolt. 7:2; 22:13–14, 17; 57:5; 58:7; 59:7; 74:19.

csot adott angyalainak, a kezükön hordoznak majd, nehogy kőbe üsd a lábad.” Jézus így válaszolt: „Az is meg van írva: Ne kísértsd Uradat, Istenedet (Mt 4:5–7).³ A 91. zsoltár három sorozatban (3 + 4 + 5 tag) összesen 12 csapást sorol fel, visszatérően ismételve az ellenük való védelem ígértét.⁴ A numerikus szimbolizmus nyilvánvaló; a betegségek/csapások száma azonban valójában kevesebb tizenkettőnél: több „betegség” többször, szinonimákkal szerepel.⁵ A szövegben három betegség, pontosabban tünetcsoport különíthető el: a járvány vagy pestis – *deber* és *keteb* néven, a nevek a csapás démoni reprezentánsai.⁶ Ugyanerre a betegségre utalhat a „nappal repülő nyilak” (*hš y'wp ywmm*) (Ps 91:5) kifejezés is, amelyben a nap tüzes nyilak említése a betegség okozójára utalhat – de ugyanígy jelezheti a nap heve, tüzes nyilak által okozott napszúrást is – két betegséget, amelyet a közös aetiológia köt össze.⁷ A „pusztítás” (*hwwt*) szó (Ps 91:3) a járvány hatására lehet utalás (11Q11 6.6).⁸ A második csoport fizikai sérelmeket jelent, vadállatok (oroszlán, kígyó) támadását (Ps 91:12–13).⁹ A harmadik csoport a „rettegés” szinonimáit tartalmazza, amelyeket „a madarász kelepccéje” (*ph yqwš*) és az „éjszakai rettegés” (*phd lylh*) szavai fejezik ki. A kelepce metaforikusan fejezi ki a rettegés bénító hatását; a tárgy meg nem nevezése szorongásos félelemre utal.

A RETTEGÉSEL ÖSSZEFÜGGŐ KIFEJEZÉSEK AZ ÓSZÖVETSÉGBEN A félelmet kifejező *paḥad* szó az Ószövetségben mind kollektív, mind egyéni jelentéssel előfordul. Kollektív jelentéssel egy szinonimája is ismert (*hṭyt*). A történeti szövegekben (elsősorban a deuteronomiumi történetírásban) olvasható kifejezések az ellenséggel való harcra képtelenné tevő, bénító félelmet, cselekvésképtelenséget nevezik így. A különleges mentális és fizikai állapot oka egy isteni döntés – ebben az esetben Jahvéé, Izrael istenée – aki, pártfogolt népének sikerét biztosítandó, az azzal ellenséges csoportra bénító félelmet bocsát. Az Izrael történetét az Ószövetségben elbeszélő irodalomban az egyiptomi kivonulástól kezdve visszatérő motívum az elfoglalandó

területtel és ellenségekkel szemben: „Félelem és rettegés fogta el őket, karod erejétől megmerevedtek, mint a kő. Így vonult át néped, Uram, így vonult át a néped, melyet kiváltottál” (Ex 15:16). A prófétai irodalomban elhíresült kép: „Rettegés, verem és tőr: ez vár rád Moáb lakója – mondja az Úr. Aki a rettegés elől menekül, verembe esik; aki kimászik a veremből, az törbe esik; Igen, ezt a csapást mind Moábra hozom, ha eljön majd bűnhődésének esztendeje – mondja az Úr” (Jer 48:43–44). Az előre kimondott isteni döntés a győzelemről a vesztes félre félelmet hoz, amely megbénítja, paralizálja. Ma úgy mondanánk, kedvezőtlen előjelek befolyásolják a csapat mentális állapotát, a csapatszellemet. Az ókori kultúrákban általános a hadjáratok, harcok előtt az ellenfél megátkozása és erejének mágikus eszközökkel való megbénítása.¹⁰ Nem tudjuk, az idézett esetekben az ellenfelet az őket egyszerre és látszólag ok nélkül megragadó félelem teszi alkalmatlanná a harcra, avagy ők maguk is kapnak előzőleg kedvezőtlen jósjeleket, és az ezek miatti félelem bénítja meg harci erejüket.

Egyéni jelentéssel a „rettegés” (*phd*) szorongást, feltehetőleg riasztó álmoktól, látomásoktól való félelmet, megrettenést jelent.¹¹ A rettegés elemi erővel, vihként törhet rá az emberre: „semmibe vettétek minden tanácsomat, és a feddésemmel mit sem törődtek. Ezért most én is nevetek bajotokon, gúnyolodom, ha hatalmába kerít titeket a rettegés, ha rátok tör a félelem, mint a zivatar, ha szélvihar módján közeleg romlásotok, ha utolér az inség és a szorongattatás” (Prov 1:25–27). A rettegés tünetei a következők:

Halálfélelem: „Elfeledkeztél az Úrról, alkotódról, aki kiterjesztette az eget, s megvetette a föld alapjait. Ezért remegsz folyvást, mindennap, sanyargatód haragjától, attól, hogy elveszít téged. De hol van már sanyargatód haragja?” (Is 51:13). Megnyilvánulhat nyugtalanságban: „Immár kenyeremmé vált a sóhajtozás, s mint a víznek árja, ömlik a panasom. Mert rám szakadt, amitől rettegtem, és amitől félttem, osztályrészem lett. Nincs nekem nyugalom, nincsen bé-

3. 11Q11 címfelirata Dávidnak tulajdonítja a szerzeményt.

4. A harmadik sorozatban szereplő csapásokat (kígyó, oroszlán) a szöveg szinonimákkal megismétli, ilyenformán a csapások száma négyre emelkedik.

5. Az „éjjel jövő ragály” (*dbt b'pl yhlwk*) és „nappal romboló pusztítás” (*qtb yšwd šrym*) (11Q11 6.9–10).

6. L. Caquot, *Sur quelques démons* 1956, aki szerint a nevek nem a betegségek megszemélyesítései, hanem démoni lényeket jelölő szavak.

7. Nergál és nyilainak említése a járvány, pestis megjelölésére szolgál (azonos jelentéssel említi a görög hagyomány „Apollón nyilak”-t, és Apollón egyik jelzője, a *szmintheusz* „egeres” ugyancsak az isten pestisisten voltára utal). Nergálról I. Weiher 1971. Vö. Jób 6:4 ahol a Jóbot érő csapás közvetlen okai Isten nyilak (az istennév itt a mágikus szövegekben is használt Saddaj). A nyilak forrósága látat eredményez.

8. A csapások első sorozatát a lista első tagja után „madarvilág”-ként (Vogelwelt) lehet jellemezni, l. Riede 2000, 337; Zenger 2005, 433. A „madarász kelepccéje”-ről (*ph yqwš*), l. Caquot, *Le Psaume XCI*, 1956, küll. 27–28.

9. A felsorolás szerint: „kő” (*bn*), „oroszlán” (*šhl*), „vipera” (*ptn*); „fiatal oroszlán” (*kpyr*) és „kígyó” (*tnyn*). Valamennyi fizikai veszély, amelyeket tárgyak (kő) vagy állati támadás (oroszlán, kígyó) okoz. A két állatnevet a szerző szinonimákkal megkettőzi.

10. A FIFA honlapja több olyan esetet idéz mai futball-világbajnokságokkal kapcsolatban, amikor egyes csapatok vudupapokkal átkoztatták meg ellenfeleiket (pl. 1970-ben az ausztrálok), vagy varázslók közreműködését vették igénybe a siker érdekében.

11. Nem azonos a mentális betegségekkel, amelyekről szintén olvashatók ószövetségi leírások. Ezeket rendszerint démon okozza: Saul betegsége, dühkitörések és apatikus nyugalom váltakozásai; expressis verbis démon okozza (1Sám 16:14). Mezopotámiai orvosi szövegek is gyakran említenek démon okozta mentális betegségeket, ezekről l. Mental Disorders, no. 217–230 in: Scurlock 2006, 503–541. A szövegek rendszerint testben lakó démonokról beszélnek (217), amelyek reggel támadnak (219), vagy folyamatosan üldözik a személyt (218, 222, 224, 225, 226, 227, 228); néhány esetben (220, 221, 223, 229, 230) nem ismert a támadás ideje. A démonok által okozott különböző szindrómák egyike sem megrettenés.

kességem, még meg sem nyugodtam, máris új baj ért” (Jób 3:24–26).¹² „Sötétségből nem mer fénybe menekülni, hisz ki van szemelve, kard fogja megölni. Sorsa, hogy keselyűk falják fel a testét, jól tudja, hogy pusztulás fenyegeti. A sötétség napja félelmet kelt benne, és erőt vesz rajta nyomorúság, ínség” (Jób 15:22–24).

Gyengeség, enerváltság, bizonytalanság: „Isten volt, ki hagyta szívem elcsüggedni, félelemmel töltött el a Mindenható. Mert elrejt előle a sötétség, előlem meg homály fedi el a jelenlétét” (Jób 23:16–17); „Mert rám szakadna Istennek haragja, és fensége előtt nem tudnék megállni” (Jób 31:23).

Depresszió és üldözöttség érzése: a beteg legtöbbször úgy érzi, környezete ellenséges vele szemben: „Lelked előtt (mint valami fonálon) úgy függ életed, éjjel-nappal rettegés, s nem érzed életedet sohase biztonságban. Reggel azt mondd: Bárcsak este volna! S este azt mondd: Bárcsak reggel volna! Mert aggodalom tölti el szíved, s látod, amit saját szemeddel látnod kell” (Deut 28:66–67).¹³ „Gúny tárgyá lettem ellenségeimnek, szomszédaimnak szégyenük, barátainak félelmük. Akik az utcán látnak, kitérnek előlem” (Zsolt 31:12). „Halld meg a szavam, Istenem, hozzád száll panaszom! Órizd meg életem, hogy ne féljek az ellenségtől! Oltalmaz a gonoszok hadától, az elvetemültek tomboló dühétől! Nyelvüket, mint a kardot, élezik, keserű szavukat ontják, mint a mérges nyilat, hogy rejtekükből eltalálják az ártatlant, és arcátlanul gyorsan leterítsék” (Zsolt 64:2–5). Az erkölcsi tanítások megfogadása védelmet jelenthet mindezek ellen: „Fiam, ne téveszd szemed elől soha, vigyázz a bölcsességre [...] így majd lelked életévé válnak, és ékesség lesznek a nyakadon. Biztos léptekkel jársz akkor utadon, és nem botlik meg soha a lábad. Hogyha leülsz, nincs miért aggódnod, s ha lefekszel, jól pihensz, úgy alszol. Nem kell tartanod hirtelen ijedségtől, sem a gonoszok támadásától. Mert hiszen az Úr lesz az oltalmad, vigyázz a lábadra, nehogy törbe essék” (Prov 3:22–25).¹⁴

Fizikai tünetek, vakság:¹⁵ „Üres kézzel küldted el az özvegyeket, az árváknak meg összetörted a karjuk. Ezért fognak körül kötelékek, és ezért tört rád hirtelen rettegés. Elsötétült

a fény, úgyhogy nem látsz többé, elborított a vizek áradata” (Jób 22:9–11).

Az előző példából is világos, hogy a „rettegés” mögött a rettegő valamilyen bűne húzódik meg, és a rettegés közvetlen oka az isteni ítélettől, pontosabban ennek negatív kimenetelétől, a büntetéstől való félelem. Ókori keleti szövegek gazdag példatárát adják annak, hogy ezek a kultúrák a betegséget mindig isteni büntetésnek tulajdonították, olyan büntetésnek tehát, amely isteni döntés eredményeként éri a beteget.¹⁶ A betegségből való gyógyulás vagy a betegség végzetes kimenetele ugyancsak isteni döntés eredménye volt; a döntés egy peres eljárást zárt le, amelynek során a beteg tetteit mérlegelték erkölcsi szempontból.¹⁷ Ez a világvég áll a Zsoltárok ítéletkéresei mögött, amikor a könyörgő kér ítéletet saját ügyében. „Testem remeg előtted a félelemtől, reszketve nézem ítéletedet” (Zsolt 119:120). Jób könyve részletesebben is szól erről: a beteg azért retteg, mert tudja a sorsát, „hisz ki van szemelve, kard fogja megölni” (Jób 15:21) – és ezt a sorsot igyekszik elkerülni. Betegség és egészség tehát mindig Isten döntésének eredménye, a bűnök és erények függvényében.¹⁸

A negatív ítélet mögött mindig valamilyen, a beteg által a múltban elkövetett (akár nem is tudatosult) bűn, vétség, mulasztás áll – illetve a bűn mindenkor rettegést és betegséget eredményez: „Az álnok ember szívét gonoszság uralja, szeme előtt nincs istenfélelem” (Zsolt 36:2). A vezetők által elkövetett szociális igazságtalanság is rettegést vált ki a bűnösben: „Nem jutnak jobb belátásra, akik rosszat tesznek, akik emésztek népemet, mint ahogy a kenyert eszik, akik nem folyamodnak Istenhez? Akkor majd rettegés veri őket, amilyen váratlan rettegés még nem volt” (Zsolt 53:5). A Zsoltárok gyűjteményének második darabja (Zsolt 14:5) szinte szó szerint ugyanezt a sorsot festi. A rettegés vélhetően még nem maga a csapás (amely lehet éppen betegség is), hanem a pusztulást jelentő ítélet bejelentése, nyugtalanító jelek, álmok útján.

A rettegés látomásokkal is járhat; mezopotámiai szövegek riasztó álmokról számolnak be, amelyeket a páciens valamely

12. Jób könyve viszont a bűnösre bocsátott betegség tüneteit hallucinációkban, ijesztő hangokban jelöli meg: „A bűnös minden nap kínokban gyötrődik, a rövid időben, mely a zsarnoknak jut. Ijesztő hangokat hallanak fülei, pusztulás támadhat rá még békében is.” (Jób 15:20–21).

13. A rettegés tagadása mint védelem, pozitív értelemben szerepel az egyik, Dávidnak tulajdonított zsoltárban: „(Dávid zsoltára.) Világosságom és üdvösségem az Úr – kitől félnék? Életem oltalmazója az Úr – kitől rettegnék? Ha rám törnek a gonoszok, hogy elemésszék testemet, elleneim és ellenségeim megtántorodnak és a földre zuhannak” (Zsolt 27:1–2).

14. Az igaz Jób is a rettegés hiányára hivatkozik: „Ha emberek előtt eltitkoltam volna, s bűnömet szívemben elrejtettem volna, mert a nagy tömegtől tán tartottam volna, s megijedtem volna a törzsek gúnyjától, akkor csöndben volnék, ki sem lépnék az ajtón” (Jób 31:33–34).

15. A vakság metaforikus motívuma a halál közeli állapot kifejezésére szolgál.

16. A betegség és a bűn illetve büntetés összefüggéseiről I. Van der Toorn 1985, 52–55.

17. A mezopotámiai leírásokban rendszerint alvilági bíróság dönt a beteg sorsáról, a betegség rosszra fordulása, avagy a gyógyulás felől. A bíróság elnökeként gyakran említik Gilgamest mind alvilági bírát, I. Lambert 1960.

18. Az egészségről és betegségről való döntés folyamatának képét szimbolikusan használja Jeremiás egy politikai fordulatról való jóslatában: „Ne félj hát, szolgám, Jákob, – mondja az Úr –, Izrael, ne rettegi. Nézd, kiszabadítalak a távoli országokból, és utódaidat fogságuk földjéről. Jákob újra nyugalmat élvez, és jólétben él, senki sem háborgatja” (Jer 30:10). Ugyanezen tartalmú kijelentés ismétlődik Jer 46:27-ben.

isten haragjának előjeleiként lát.¹⁹ Mindezek ismeretében tehát a Mezopotámiában használt „Legyen kellemes az éjszakai álmod!” formula tehát egyáltalán nem a pusztá udvariasság kifejezése volt, hanem valóban védettséget kívánó mágikus formula, életveszélyt jelentő fenyegetés elhárítása. A nyomasztó látomásokkal kapcsolatban röviden idéznünk kell itt két ószövetségi beszámolót. Az egyik Nebukadnecár babilóni király álmát írja le Dániel könyvének 2. fejezetében. A király felriad nyomasztó éjszakai álmából, és szorong, mert meg akarja tudni az álom jelentését, amelyet ő maga nem tud megfejteni. Nebukadnecár álma egyébként nem személyes betegséget, hanem birodalmának bukását jövendöli meg. A másik látomás nem álomban, hanem egy lakomán jelenik meg, Dániel könyvének 5. fejezetében. Címzettje Bélsaccár, akit a szöveg Nebukadnecár fiának mond.²⁰ A jósjelre – a láthatatlan kéz által a falra írt szövegre, amelyet csak Dániel próféta tud majd elolvasni és megfejteni – Bélsaccár a rettegés fizikai jeleit mutatja (Dán 5:6). A falra írt jóslat rövidesen be is teljeseedik: „még azon az éjszakán megölték Bélsaccárt...” (Dán 5:30).

A Jóbnál és a Zsoltároknál több formában is bejelentett, pusztulást és halált előrevetítő látomás jelenségére illusztrációként szolgál egy valódi démonlátomást (és feltehetőleg démoni támadást is) leíró szöveg a qumráni esszénus közösség könyvtárából.²¹ A 11Q11 jelzetű szövegben egy félelmet keltő éjszakai démoni látomás leírása olvasható, a veszély elhárításának módjával együtt.²² A kézirat négy kompozíciót tartalmaz, amelyekről egy másik qumráni irat tanúsága szerint (11Q5 27.4–10) tudjuk, hogy azonosak azzal a négy „ének”-kel, amelyeket Dávid a „csapással sújtottak” felől írt. Ugyanezen hely közli ugyanis, hogy Dávid az év napjaira 360 éneket (*šyr*) írt; a szombatokra, 52-t, ünnepekre 30-at.²³ Naptári nyelven, egy 364 napos naptár minden

napjára készült liturgikus kompozíció, külön kiemelve négy napot. Ezek a napok minden bizonnyal az évi fordulónapok, a nap-éj egyenlőségek és napfordulók lehetnek. Naptári kontextusba helyezve az énekeket: az első éneket az őszi *újévi* ünnepen recitálhatták (amely nap a pusztán szoláris 364 napos naptárban az őszi napéjegyenlőség idejével esik egybe), a másodikat a téli napfordulón, a harmadikat a tavaszi napéjegyenlőségkor (amelyhez a fenti naptárban a *pészah* ünnepe kapcsolódik), a negyedik ének pedig a nyári napfordulóhoz kapcsolódhat. A 4. ének egyébként azonos a 91. zsoltárral, amely jól rekonstruálható a töredékes szövegben; a 3. éneknek az eleje olvasható; az erősen töredékes szövegben a további folytatás pontosan nem rekonstruálható. Az 1–3. énekről annyit lehet tudni, hogy ezek a kompozíciók démoni támadások elhárításait írják le, és hogy szerkezetük egymás közt hasonló, ugyanakkor ez a szerkezet különbözik a 91. zsoltár felépítésétől.²⁴

A 3. ének (11Q11 5.4–6.3): Dávidnak tulajdonított, „ráolvasás (*lhš*) a csapással sújtottak, YHWH nevében” (11Q11 5.4). A műfaji megjelölés *lhš* („ráolvasás”) világosan utal arra, hogy mágikus énekről van szó, amelyet démoni erők ellen használtak. A címfelirat az alkalomra (*el ha-šimmurim*) utalhat, amelyen a szöveget recitálták.²⁵ Az előbbi megnevezés a *pészah* ünnepének virrasztással töltött előestéjét jelenti (Ex 12:42). Az ünnep előestéjét a jelenlegi szokások szerint az ünneplők szintén virrasztással töltik, a vacsora és az utána elmondott *haggada* recitálása késő éjszakáig tart. Az újszövetségi szövegek híradásai szerint a tanítványok a vacsora és a zsoltár eléneklése után Jézussal együtt kimennek az Olajfák hegyére (Mt 26:36–46 és Lk 22:39–46).²⁶ Úgy tűnik, nincsenek egyedül, hiszen Jézus elfogásakor a szinoptikus evangéliumok szerint kívülállók is jelen vannak. A *pészah* virrasztás tehát szokásban

19. Az álmok az ókori kultúrák világsképe szerint mindig isteni üzenetet tartalmaznak, istenek küldik őket; éppen ezért jósló erejűek. Az álmoknak ezt a hátterét kell feltételeznünk akkor is, ha maga az álomleírás nem beszél erről. Gilgames álmai a nevé viselő eposzban jósló erejűek, leírásukat követi a megfejtés, majd a beteljesedés leírása. Az ókori keleti álmokról mindmáig használatos, összefoglaló klasszikus mű: Oppenheim 1956. Az álommegnevezések terminológiáját l. Butler 1998, 31–40.

20. Az elbeszélésben szereplő alak neve az utolsó újbabilóni uralkodó, Nabúnaid (Kr. e. 555–539) fiának nevével lehet kapcsolatos, aki apja uralkodásának utolsó szakaszában kormányzóí feladatokat látott el.

21. A Wadi Qumran közelében levő telepen élő qumráni közösség könyvtárának szövegeit 1947-ben találták meg, és az azt követő években tárták fel a telep szomszédságában levő barlangokban. A szövegek többsége a Kr. e. II. és a Kr. u. I. sz. közötti időszakból származik. A szövegekről és a közösségről összefoglaló mű: Brooke–Callaway–Davies 2003.

22. Kiadása: Puech 2000.

23. A szombatokra írt kompozíciók valószínűleg a Szombati égőáldozat dalaival (Širot ‘Olat ha-Šabbat, 4QŠirot) azonosíthatók. A tíz töredék közül nyolc (4Q400–407) a 4. sz. barlangból, egy a 11. sz. barlangból (11Q17), egy pedig Maszadából (Mas1k) származik. Kiadásuk: Newsom 1998, 172–401.

24. A szövegek szerkezetéről ld. Fröhlich 2011.

25. A töredékes szöveg több olvasatot tesz lehetővé. A szöveget a DJD sorozatában kiadó Émile Puech a következőképpen rekonstruálta a szöveget: (*[qr' bk]l 't 'l hšm[ym šr] ybw' 'lyk bly['l]* (11Q11 5.5). A fordítás ennek alapján: „Fohászokodj mindenkor az eg[ekhez, amikor] Bel[iál] rádtör”. A töredékes szavaknak azonban lehetséges más kiegészítése is: (*[qr' bk]l 't 'l hšm[rym šr] ybw' 'lyk bly[lh]*), ennek fordítása: „Fohászokodj mindenkor a *sim[murim]* idején, amikor] rádtör, az éjsza[kán...]. A *šimmurim* éjszakája az egyiptomi kivonulás történetében (Ex 5–12) egy démoni támadás időpontját jelöli. A kivonulást megelőző éjszakán az Úr által küldött pusztító angyal (*ha-mašhit*) megöli az elsőszülötteket Egyiptomban, a „héberek” ajtófélfákon báránnyal megjelölt házaikat azonban elkerüli (Ex 11:1–12:29). A „*šimmurim* éjszakája” (*lyl šmrym*), „az éjszaka, amelyen az Úr virrasztott” (Ex 12:42) az ezen az éjszakán való virrasztásra és vigyázásra utal.

26. Általános vélemény, hogy az utolsó vacsora a *pészah* ünnep előestéjén közösen fogyasztott vacsora lehetett. Az események evangéliumi leírásaiból úgy tűnik, hogy ezt Jézus és tanítványai a hivatalos ünnepi időpontnál korábban ünnepelték, valószínűleg egy, a hivatalostól eltérő naptár szerint. Az eltérő naptár használata nem példa nélküli a korszakban, mivel a qumráni közösség ünnepi időszámítása is eltért a jeruzsálemi szentély által előírtól. Az énekeltszoltár szövege és tartalma nem ismert – sőt, még az sem, vajon a kompozíció részét képezte-e a ma Zsoltárok címen ismert gyűjteménynek.

lehetett. Erre utalhat a 11Q11 bevezetője is, amely így szól: „Fohászokdj minden időben a (pészahi) virrasz[tás idején, amikor] rádtör, az éjsza[kán...]” (11Q11 v.5).

Az ezt követő ráolvasás egy találkozást ír le egy démonnal, amelyet a ráolvasást mondó hatástalanít. Ehhez legelső lépés a démon nevének megtudakolása: ki vagy te?²⁷ Ezt követi a démon leírása (az éberem töltendő éjszaka során látott rémálom vagy éberem látott *horasis* jelenés).²⁸ A démoni jelenségnek emberi (arc) és állati (szarvak) vonásai vannak. A látomást látó ezt tagadó formában írja le: „Arcod a semmi arca, szarvaid álom-szarvak” (*pnyk pny [š]ww wqnyk qny hl[w]m*, 11Q11 5:7).²⁹ Sajnos, a szöveg töredékes volta miatt nem tudunk az alakról teljes képet alkotni. Ami bizonyos: hasonló jelenéseket, „*phantasma*”-kat a fenti látomáson kívül a 11Q11-hez hasonlóan gyakorlati céllal használt amulettiszövegek is említenek.³⁰ A csapás démoni eredetű, és veszélyt jelent a látomást látóra. Mindenképpen rémület, bénító félelmet kelt; ugyanakkor nem ismeretes, mi volt vele kapcsolatban a pontos elképzelés, árthatott-e a démon fizikailag is az áldozatának. Valószínűleg nem ez volt az elképzelés, hanem a halálos veszélyt a démon keltette hirtelen félelem, pánik (amely akár hirtelen halált vagy hosszan tartó zavarodottságot is kiválthatott) jelentette, és ez azonos azzal az érzéssel, amelyet a 91. zsoltár „éjszakai rettegés” (*phd lylh*) néven említ.

A szarvas démon eredetének meghatározása nem könnyű, mivel a szíriai és mezopotámiai ikonográfia minden istenalakot szarvkoronával ábrázol – így például a jótékony, *kuszarikku*-nak nevezett védőistenségeket is.³¹ A gonosz démonok enciklopédiája, a hosszú írott és szóbeli hagyományon alapuló, a Kr. e. I. évezredben összeállított szöveg, az *Utukkū Lemnūtu* kanonikus sorozata a betegséget hozó démonok egész hadát említi (5:124–141).³² A Hét gonosz démon (*szebittu*) között találjuk (5:129) „rendőrfőnököt” (GAL5.LÁ, gallú), akit a szöveg „a nagy démon”, az „öklelő bika”, „a házakra felkúszó szellem” neveken is említi (5:127–128). A démon könyörtelen, „nem ismer irgalmat” (5:130); emésztő természetű, „felfalja a húst, vért fakasztva issza azt az erekből” (5:134). Nem hall, nem ismer szégyent, és soha nem alszik; könyörtelen pusztító szándéka első sorban a háziállatok és a ház lakói, a család tagjai ellen irányul (6:83–86).

Visszatérve a qumráni szövegre, az itt megjelenített támadó démonnal asszociált elem a sötétség (*hwšk*), amelyet az ókori keleti irodalomban általában az alvilággal, a por és sötétség honával kapcsolatban emlegetnek.³³ Különös eleme a szövegnek, hogy szó esik a démon vegyes, földi és égi eredetéről is: „[...] emberektől és a Szentek magjából [származol]” ([... *m]’dm wmrz’ hqd[wšy]m*, 11Q11 5.6). Ez a kifejezés a qumráni arámi szövegű Henok-irodalom hagyományára utal, amely a démonokat tisztátalan eredetű, földi nőktől és rebellis (kijelölt helyeiket elhagyó) égi lényektől származó, az emberekre mindenképpőlött ártalmas lényeknek tartja.³⁴ Ezt a hagyományt több más qumráni szöveg ismeri.³⁵

DÉMONI VESZÉLY ÉS PÉSZAH Az Exodus elbeszélése szerint az egyiptomi kivonulás és a pészah ünnepét megelőző tíz csapás közül az utolsó, legsúlyosabb az elsőszülöttek halála, amikor YHWH „átmegy” (*psš*) az országon, hogy lesújtson az egyiptomiakra. Ahol látható az ajtófélfára bárányvérrel festett jel, abba a házba nem engedi belépni és lesújtani a pusztítót (*ha-mašhit*) (Ex 12:23). A pusztító

27. Az exorcizmusok első fázisa a démon nevének megtudakolása, és a hatalom megszerzése a démon fölött a név ismerete által. Az újszövetségi jelenetben Jézus egy eszelős megszállottból úzi ki a Legión nevű démont, l. Mk 5:9, 15; Lk 8:30. A démon neve „légio, sereg” a megszálló démonok sokaságára utal, és arra az általános elképzelésre, hogy a démonok – az angyalokhoz hasonlóan – katonai rendben működnek (pl. Mt 26:53).

28. Jézus többször figyelmezteti tanítványait, akik virrasztás közben elalszanak (Mt 26:36–46; Mk 14:26–42; Lk 22:39–46).

29. Nem emberi, transzcendens lények – amennyiben külsejükről leírás is olvasható – emberi alakban jelennek meg a bibliai irodalomban. A három (illetve két) angyal Gen 18–19 elbeszéléseiben vándorokként jelenik meg Ábrahám előtt; Tóbit könyvében az angyal Tóbit nemzetségéhez tartozó, útikalauznak ajánlkozó férfiként szerepel (Tob 5:4–17). A földre érkező égi lények (és égbe utazó földi lények) alakjairól l. Sulzbach 2010. Sámuel halotti szelleme azonos a próféta halála előtti földi alakjával – hasonlóan a mezopotámiai szövegek *etemmu*-nak nevezett halotti szellemeivel (1Sám 28:11–14). A görög források a gonosz *daimón*-okat látható, de nem anyagi természetű szellemekként (*eidóla*, *psükhai*) és jelenésekként (*phaszmata*, *phantasmata*) írják le.

30. Az egyik varázstálon a démon leírása a következő: „...ez a Gyótró (*mbkl’t*) alakja, amely álomban jelenik meg, és különböző formákat ölt”, vö. Naveh-Shaked 1985, B 1:1–2, 11; 12a:XI; 12b:1, Plate 28 (Bowl 12:a). A szövegben nőnemű formában említett Gyótró erotikus álmokat keltő női démon lehet (ezt támasztja alá a tál közepén látható, meztelen női felsőtesttel ábrázolt figura – feltehetően a démon – ábrázolása).

31. A jótékony démonokról l. Wiggemann 1992.

32. Az ékírásos szövegek kiadását, átírását és fordítását l. Geller 2007.

33. A sötétség metaforája különös jelentéssel bírt az esszénus gondolkodásban. Terminológiájukban a sötétséget a bűnrel és tisztátalansággal társították, és az „igaz”-ra támadó ellenséggel azonosították. Az eszkatologikus háborút leíró Háborús szabályzat (1QMilhamah) ezekben a terminusokban írja le a „jó” és „rossz” eszkatologikus küzdelmét. Magyar fordítása: Fröhlich 2000, 166–184.

34. A qumráni barlangok szövegei között megtalálták az ún. etióp Henok-könyv vagy Henok első könyve (1Henok) szövegének eredeti, arámi nyelvű töredékeit (a 37–71. fejezetek kivételével), továbbá más, a gyűjtemény témájával kapcsolatos töredékeket, egy arámi nyelven írt Henok-irodalom darabjait. Az arámi Henok-hagyomány központi témája a Virrasztók története (1Hen 6–11, v.ö. Gen 6:1–4). Az égi lényekként azonosítható Virrasztóknak megtetszik a földi nők szépsége, ezért helyüket elhagyva leszállnak, és földi nőkkel gyermekeket nemzenek. A kapcsolatokból születő óriások azonban mindent elpusztítva kozmikus zavart és romlást okoznak a földön, ezért az emberekkel együtt elpusztulnak a vízözön bekövetkező büntetésében. A Henok-hagyomány szerint azonban szellemeik, apai örökségük gonosz démonokként fennmaradtak a világban, l. 1Hen 15:8. Az arámi szövegek összefoglaló kiadása: Milik 1976. Az etióp Henok-könyv magyar fordítását l. Dobos 2009. A Virrasztók hagyományáról és ennek szerepléről a qumráni démonológiában l. Fröhlich 2010.

35. Cf. Jub 4:15, 5:1–19, 10:1–14; 4Q510 1, 5–8; 4Q511 10, 1–5.

természetéről a szöveg nem ad közelebbi felvilágosítást.³⁶ A pészahról szóló elbeszélés nem korábbi, mint P, azaz az Exodus papi forrása, amely a perzsa korból származhat – vagyis ismerős lehet a babiloni fogság és diaszpóra kultúrájával. Az Exodus elbeszélésében olvasható másik, valamivel későbbi forrás, a Jahve istennevet használó ún. J forrás a terminus reinterpretációjában cselekvéssé személyteleníti a „pusztító”-t (*mašhīt* > *lmšhīt*) (Ex 12:23).³⁷ A *mšhīt* a J forrásban mintegy YHWH hüposztasziszaként működik, a fogság utáni kor zsidó angyaltanának megfelelően.³⁸

A pészah ünnepe az Exodusban történeti emléknapp, az Egyiptomból történt kivonulásé. A perzsa–hellénisztikus kor folyamán szerkesztett Jubileumok könyve az ünnepet másként ítéli meg. A Jubileumok könyve végleges formáját a qumráni telep létrejötte, a közösség fizikai elkülönülése előtt nyerte el. A mű héber eredetjének legalább 15 példányát találták meg Qumránban. A kéziratok száma és a mű számos elemének felbukkanása a qumráni szövegekben mutatja a Jubileumok hatását az esszénus eszmevilágra. A Jubileumok a Genesis–Exodus narratív hagyományát mondja el újra, a Színai-hegyi törvényadásig, mint Mózesnek kinyilatkoztatott múltat. Ezzel számos célt teljesít (az események rendszeres kronológiája egy 364 napos ideális naptár szerint; a törvények betartásának bizonyítása a törvényadás előtti korban; az áldozatok pontos rendjének leírása – nem utolsósorban pedig, a Genesis-hagyományának „összefűzése” az arámi Henok-gyűjteményben megalapozott démonológiával). Az emberi történet számos pontján jelennek meg démonok, és intéznek támadást a szereplők ellen (Noé unokái, Ábrahám, Mózes). Működésük csúcspontja a *pészah* előestéje, amikor Masz téma (a démonok vezére) összes erői elszabadulnak – ők az okai az elsőszülöttek halálának. A Jubileumok könyve szerint a pészahot azért kell megünnepelni, minden évben, a maga idejében, hogy ezt a démoni csapást az ünneplő közösség elhárítsa az elkövetkező évben. A Jubileumok és 11Q11 szemléletét kontextusban szemlélve elmondhatjuk, hogy a qumráni szöveget erre az alkalomra írhatták, bajelhárító céllal a pészahi csapás ellen. A csapás maga bölcsőhalál, gyermekhalál, hirtelen halál lehet.

A qumráni szöveg bajelhárító formulájához hasonló szöveget tartalmaz néhány újabban felfedezett későbbi ráolvasás is,

a démonok eredetére való henoki utalás nélkül vagy annak kérdésessé tételével. Jelenleg három ilyen szöveg ismert: két Szászánida kori varázstál és egy töredékes mágikus szöveg a kairói genizából.³⁹ A tálakat bizonyosan nők részére írták, és feltételezhetően a genizaszöveg tulajdonosa is nő volt.⁴⁰ Az egyik varázstál (MS 2053/7) szövege utal az exodus utáni első pészahra (Num 9), majd így folytatja: „Kényszerítelek téged, aki fogva vagy, leigázva vagy! Arcod a Semmi (*šww*) arca, szarvaidd állatszarkak. Sújtsd le rád és végezzon veled Isten, mert meghalsz, ha közelítesz és hozzá érsz Makhdukh-hoz, Newandukh lányához.” A másik tál (MS 2053/236) a formula egy hosszú démonlista végén olvasható; a formula hasonlóképpen a démon halálát jelenti ki, ha az közelít, és megérinti a varázsszöveg tulajdonosát. (A tálon női démon ábrázolása is látható – természetesen ez vonatkozhat bármely más, a szövegben említett démonra is).⁴¹ A harmadik egy, a qumráninál egy évezreddel fiatalabb bajelhárító amulett genizában talált szövege.⁴² Az itt közölt démonlista, a többiek között rossz álmokat és hirtelen ijedséget okozó démonokat említ. A lezárás: „[...] és rád[tör,] akár nappal, akár éjjel, ezt mondd: Ki vagy te, ember magyából-e, vagy négy lábúakéből? Arcod öregség(?) arca, szarvaidd(?) vízfolyások. Kijön [...] megérint [...]”

Az amulettekkel kapcsolatos elemek kissé világosabbá teszik a képet – amely még korántsem tiszta – de feltételezhető, hogy a szarvasdémonnal kapcsolatos látomás és az általa keltett félelem a hirtelen halálhoz, mindenekelőtt gyermekek és magzatok látszólag ok nélküli halálához kapcsolódhatnak. Ez a halálok azonos lehet azzal, amit a régi magyar népi imádság a következőképpen fogalmaz meg: villámlástól és mennydörgéstől; járványtól, dőghaláltól és ínségtől, háborútól, öldökléstől, valamint „a hirtelen és készületlen haláltól ments meg, Uram, minket”.

A Zsoltárok gyűjteményének félelmet, rettegést jelentő kifejezések áttekintése után ugyanazon fogalmat vizsgáltuk szélesebb, ószövetségi körben. A félelem, rettegés megjelenése rendszerint az éjszakához kapcsolódik, és valamitől való megrettenést jelent. A megrettenés okozója rendszerint álmokkép. Az álmokképek az ókori kelet hiedelmek szerint mindig isteni kinyilatkoztatást tartalmaznak; a negatív tartalmú álmok – a megrettenések okozói – pedig betegséget,

36. A Zsolt 78:49 „pusztító angyalok csapata”-ról beszél az eseménnyel kapcsolatban.

37. A szöveghagyomány magját Ex 12:21b–23 képezte, és erre épülhet Ex 12:1–14 elbeszélése.

38. TDOT 12:12.

39. Bohak 2012.

40. A egyik szöveg, MS 2053/7 Mahdukh, Nevandukh lánya számára készült, különböző démoni veszélyek elleni védelem céljából. A szöveg egy sorozat démonnevet tartalmaz. A formula a szöveg végén olvasható, a sátnra való utalást tartalmazó Zak 3:2-ből származó két idézet között.

41. A szöveget Namanuš, Čihrazad lánya számára írták, és egy női démon ábrázolását is tartalmazza. A bajelhárító írás számos démonnevet tartalmaz, közöttük *dēv*-ek, *saṭan* és *saṭanok*, *lilithek*, és „minden gonosz támadó, hím-, avagy nőnemű” (2. sor) kiűzését a „a páciens fejből, agyából, és szívéből”. A szöveget záró formula: „Kényszerítelek téged [varázsigé] által! Arcod alantás teremtmény arca, szarvaidd állatszarkak. [Varázsigé] ywhw yyy ywhw Meghalsz, ha megérinted, ha megközelíted, [Na]manuš-t, Čihrazad lányát, bármely nevén, amelyet visel, máttól fogva, örökre” (11–13. sorok).

42. Genizának nevezik a zsinagógák azon helyiségét vagy helyét, ahová a különböző okok (sérülés, kopás) miatt használatban nem levő szent könyveket helyezik. Mivel a szövegek tartalmazzák (vagy tartalmazhatják) az istennevet, megsemmisítésük tilos. A zsinagógai liturgiában használatos szövegek mellett szokás volt más, profán eredetű szövegeket is genizába helyezni. Leghíresebb az ó-kairói Ezra-zsinagóga genizája, amelyből a XIX. század végén több ezer szöveg került elő.

bukást, halált jövendőnek, amely csapások rendszerint démoni közvetítéssel következnek be (aminthogy a betegségeknek általában démoni eredetet tulajdonítottak). A qumráni 11Q11 jelzetű szövegben maga a megrettenés terminusa nem szerepel, ám a szöveg rémületet keltő éjszakai fenyegető látomás leírását tartalmazza. A szöveget naptári és kulturális kontextusba helyezve megállapítható, hogy ráolvasás a pészahi kivonulásról való megemlékezéshez kapcsolódik, és a bibliai elbeszélésben említett elsőszülöttek halálát okozó csapáshoz kapcsolódik. A ráolvasás szövege a csapást démoni jelenségnek tulajdonítja, amely halálos rettenetet okozva pusztítja el áldozatát. A későbbi, varázstálatokon és genizában őrzött feljegyzéseken talált szövegek tanúsítják, hogy a ráolvasó formula – a megrettenés és hirtelen halál elleni védekezés ellenszere – évszázadokon keresztül forgalomban volt.

IRODALOM

- ANET = Pritchard, J. B. (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. Third Edition with Supplement*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1969.
- Bohak, Gideon, „From Qumran to Cairo: The Lives and Times of a Jewish Exorcistic Formula (with an Appendix from Shaul Shaked),” *Micrologus' Library* 48, SISMELE, Edizioni del Galluzzo, 2012, 31–52.
- Brooke, G. J. – Callaway, P. R. – Davies, P. R., *Aholt-tengeri tekercsek világa*, Pécs: Pécsi Direkt Kft, 2003.
- Butler, Sally, *Mesopotamian Conceptions of Dreams and Rituals*, (Alter Orient und Altes Testament 258), Münster: UGARIT-Verlag, 1998.
- Caquot, André, Sur quelques démons de l'Ancien Testament (Reshep, Qeteb, Deber) *Semitica* 6 (1956) 53–68.
- Caquot, André, Le Psaume XCI, *Semitica* 6 (1956), 21–37.
- Dobos Károly Dániel, Henok első könyve. In: Fröhlich Ida, Dobos Károly Dániel, *Henok könyvei* (Ószövetségi Apokrifek 1), Piliscsaba: PPKE BTJ, 2009, 15–188.
- Fröhlich Ida, *A qumráni szövegek magyarul* (Studia Orientalia 1), Budapest: PPKE BTK, Szt. István Társulat, 2000.
- Fröhlich, Ida, Theology and Demonology in Qumran Texts, *Henoch* 32 (2010) 101–129.
- Fröhlich, Ida, Incantations in the Dead Sea Scrolls. In: Tatyana A. Mikhailova, Jonathan Roper, Andrey L. Toporkov (eds.): *Oral Charms in Structural and Comparative Light. Proceedings of the Conference of the International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) Committee on Charms, Charmers and Charming*, Moscow: PROBEL-2000, 2011, 22–27.
- Geller, Markham J., *Evil demons. Canonical Utukkū Lemnūtu Incantations* (State Archives of Assyria Cuneiform Texts Volume V), Helsinki: University of Helsinki, 2007.
- Lambert, Wilfred G., *Gilgamesh in Religious, Historical and Omen Texts and the Historicity of Gilgamesh*. In: P. Garelli (ed.): *Gilgamesh et sa légende: Études recueillies par Paul Garelli à l'occasion de la VIIe Rencontre Assyriologique Internationale, Paris 1958* (Cahiers du Groupe François-Thureau-Dangin 1), Paris: Imprimerie Nationale: Klincksieck, 1960, 39–41.
- Milik, József T., *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4*, London: Oxford University Press, Clarendon Press, 1976.
- Naveh, Joseph – Shaked, Shaul, *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem, Leiden: The Hebrew University, Magnes Press, Brill, 1985.
- Newsom, Carol A., *Poetical and Liturgical Texts. Part 1* (Discoveries in the Judaean Desert XI), Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Oppenheim, Leo A., *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East: With a Translation of an Assyrian Dream-Book*, (Transactions of the American philosophical society: New series, 46/3), Philadelphia: The American Philosophical Society, 1956.
- Puech, Émile, Les Psaumes davidiques du rituel d'exorcisme (11Q11). In: Daniel K. Falk (ed.): *Sapiential, Liturgical and Poetical Texts from Qumran*, Leiden: Brill, 2000, 160–181.
- Rákos Sándor – Komoróczy Géza, *Gilgames. Agyagtáblák üzenete*, Budapest: Európa Kiadó, 1966 és későbbi kiadások.
- Riede, Peter, *Im Netz des Jägers: Studien zur Feindmetaphorik der Individualpsalmen*, Neukirchen: Neukirchener Verlag, 2000.
- Scurlock, JoAnn, *Magico-medical means of treating ghost-induced illnesses in ancient Mesopotamia* (Ancient Magic and Divination, 3), Leiden: Brill, 2006.
- Sulzbach, Carla, When going on a heavenly journey, travel light and dress appropriately, *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 19.3 (2010), 163–193.
- TDOT = G. J. Botterweck, H. Ringgren, H.-J. Fabry (eds.): *Theological Dictionary of the Old Testament*, Grand Rapids: Eerdmans, 1973–.
- Van der Toorn, Karel, *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia: A Comparative Study* (Studia Semitica Neerlandica, 22), Assen: Royal Van Gorcum, 1985.
- Világirodalmi Antológia = Szilágyi János György, Trencsényi-Waldapfel Imre (szerk.): *Világirodalmi antológia: egyetemi segédkönyv*. 1. köt., Ókor, Budapest: Tankönyvkiadó, 1952.
- Weier, Egbert von, *Der babylonische Gott Nergal* (Alter Orient und Altes Testament - AOAT: Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments), Kevelaer: Verlag Butzon & Bercker; Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1971.
- Wiggermann, F. A. M., *Mesopotamian Protective Spirits: The Ritual Texts* (Cuneiform Monographs 1), Groningen: Styx Publications, 1992.
- Zenger, Erich, in F.-L. Hossfeld, E. Zenger, K. Baltzer, L.M. Maloney, *Psalms 2: A Commentary on Psalms 51-100*. (Hermeneia: a critical and historical commentary on the Bible), Minneapolis, MN: Fortress Press, 2005.